

Людмила Шенгерій

ШЕНГЕРІЙ Людмила Миколаївна — кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — логіка, логічна аналітика.

ЛОГІКА, РАЦІОНАЛЬНІСТЬ, МЕТАРАЦІОНАЛЬНІСТЬ: АНАЛІТИКА РОЗВИТКУ ТА ВЗАЄМОВПЛИВУ

Вивчення розмаїття розвідок, присвячених дослідженню сучасного проблемного поля раціональності, створює враження, що кожен науковець веде внутрішній діалог сам із собою, звертається виключно до власних суб'єктивних інтенцій. Імовірність порозуміння, з нашої точки зору, у такій ситуації практично дорівнює нулю. Можна констатувати екзистенцію саме такого стану справ, адже кількість існуючих у наш час несхожих, несумісних і навіть суперечливих «раціональностей» наближається до кількості її дослідників. Тому ми прагнемо звести всі ці «різнокольорові» розвідки до «спільного знаменника», єдиної основи.

Окремі аспекти проблеми взаємозв'язків раціональності та логіки аналізуються у працях переважно зарубіжних науковців, зокрема, А. Дамато [1], Дж. Сьорла [2], Р.Д. Фоллендора [3], Р. Ханни [4] та ін.

Більшість учених використовують у своїх працях поняття «раціональність». Однак слід розрізняти, принаймні, два різні контексти його вживання.

Перший репрезентує класичне розуміння цього поняття. У рамках філософської та наукової традицій європейського

раціоналізму сформовано стійкий стереотип синонімічного вживання понять «раціональність» і «науковість». Вираз «раціональне знання» вживається як синонім «наукового знання», причому навіть у екстенціональному контексті. Подібним чином вживаються такі пари понять, як «науковий метод» — «раціональний метод», «ненауковий метод» — «ірраціональний метод», «ірраціональне знання» — «ненаукове знання» тощо. Ми вважаємо, що такий стан справ може кваліфікуватись як неточність, неповна поняттєва узгодженість. Це дозволяє констатувати, що в більшості випадків указані поняття в їх класичному вживанні будуть досить чітко визначені контекстуально.

Разом із тим, однозначне кореспондування класичної раціональності до сфери науки певною мірою виправдовує використання понять «раціональність», «класична раціональність», «наукова раціональність» як синонімічного ряду для аналізу філософських концепцій епох Нового Часу та Просвітництва.

Другий контекст — некласичний. У логіці ХХ ст. навіть категорія істини втрачає характеристики однозначності та єдиноможливості. Щодо раціональності, то вона розпадається на широкий спектр видів понять, формування яких відбувається згідно різноманітних, часом несумісних ознак. Якщо проводити логічну операцію поділу поняття «раціональність ХХ ст.» згідно основи поділу «галузь застосування», то її результатом виступають поняття «наукова раціональність», «логічна раціональність», «аналітична раціональність», «раціональність практики», «художня раціональність», «раціональність міфу», «раціональність магії», «раціональність містики» т.ін. Вживання понять «раціональність» і «наукова раціональність» як синонімів по відношенню до некласичних досліджень є некоректним, містить певну контекстуальну невизначеність і провокує появу логічних помилок.

У логіці виокремлюються два якісно різних мовних рівні — об'єктний і метарівень, поява яких ініціювалася намаганням елімінації чи хоча б локалізації парадоксів, що час від часу з різним ступенем інтенсивності виникають у логіці. Слід зазначити, що такий підхід дійсно можна визнати надзвичайно плідним і конструктивним для царині логіки ХХ ст.

Вважаємо корисним увести до термінологічного ряду поняття «метараціональність», яке може успішно кореспондуватися до будь-яких неklasичних досліджень ХХ-ХХІ ст. На наше переконання, у надзвичайно неоднорідному полі досліджень раціональності використання цього терміну дозволить подолати надзвичайно поширену термінологічну неузгодженість і звести ці розвідки до спільної основи. Як використання метамовного рівня аналізу в логіці дозволяє описати будь-які аспекти об'єктної мови, так і метараціональність слугує, на нашу думку, засобом опису будь-якої сфери раціональності - логічної, аналітичної, наукової та позанаукової (міфічної, астрологічної, містичної, магічної тощо).

Вважаємо за необхідне виокремити серед суттєвих характеристик метараціональності такі:

— на противагу будь-яким абсолютизованим системам чи позиціям у метараціональності поціновується спектр різноманітних підходів та інтерпретацій області дослідження;

— метараціональність є відкритою для розвитку та вдосконалення системою;

— протягом другої половини ХХ ст. і напочатку ХХІ ст. метараціональність набуває характеру універсальної категорії.

Таким чином, метараціональність є сукупністю принципів аналізу наукової та позанаукової проблематики з використанням різних типів методології.

Метараціональність у тих чи інших формах занурюється практично у всі сфери людської культури. Метою будь-яких метараціоналістичних розвідок є уточнення, прояснення, надання будь-яким структурним елементам, будь-то окремі поняття чи цілісні теорії, більш чіткої, структурованої, строгої й точної форми. Це означає, що теорія метараціональності є своєрідною метамовою будь-яких досліджень.

Метараціональність не елімінується до виокремлення, дослідження та обґрунтування її вимог та критеріїв. Швидше — це спроба застосування раціоналістичної методології до розв'язування будь-яких проблем, зокрема логічних, філософських, наукових, позанаукових. Кінцевою метою побудови як неklasичних логічних систем, так і концепції метараціональності, є розв'язування множини різнорідних проблем, кожна з яких є достатньою мірою конкретною та вузькою. У будь-якій області метараціональність модифікується, пристосовується до специфіки предметного поля досліджень.

Сфера метараціональності є значно ширшою за царину логіки. Ототожнення логічного та раціонального вважаємо неправомірним.

Проаналізуємо генезу основних рис взаємовідношень логіки та метараціональності на різних етапах розвитку логічного знання. Вибір цих об'єктів дослідження не є випадковим, оскільки протягом майже двох з половиною тисяч років вони існують узгоджено, впливають на взаємний розвиток. Упродовж традиційного та сучасного етапів еволюції логічного знання можна спостерігати майже всі можливі варіанти взаємного розташування ліній розвитку логіки та раціональності, окрім паралельного. Паралельне розташування оцінюється нами як неможливе, оскільки має свідчити про повну некорельованість їх розвитку та відсутність будь-яких виявів їх взаємного впливу.

Проміжні положення, що будуть охарактеризовані нижче, характеризують різні ступені узгодженості, взаємопроникнення та взаємозбагачення феноменів логіки та раціональності.

Зародження та становлення логіки та раціональності відбувається в рамках античного періоду розвитку знання. Розквітантя античної логіки супроводжує бурхливе опрацювання проблематики раціонального та ірраціонального. Логіка та раціональність правомірно розглядаються з позицій античної філософії як такі, що мають вагому самостійну значущість. Категорії «logos» та «ratio» визнаються універсальними та співвідносяться з областю дослідження людського мислення. Важливим є те, що логіка Аристотеля експлікується як єдиноможлива, а раціональність та ірраціональність передбачають множинність своїх інтерпретацій. І хоча за часів Античності ще не існувало філософської теорії раціонального та ірраціонального, а логіка тільки-но «відмітила день свого народження», їх узгодженість, корельованість, взаємозалежність відмічається в якості суттєвої характеристики античної філософії.

У структурі античного знання зароджується традиція розуміння раціональних об'єктів як таких, що можуть вписуватися в певну теорію та є співмірними з її першоосновами, та ірраціональних об'єктів як таких, що не можуть бути вписані у певну теорію, неспівмірних з її першоосновами, що не вкладаються в побудовану «картину». Таке розуміння може бути визнане одним із інваріантів раціонального підходу до вивчення сфери раціонального та ірраціонального. Його актуальність не викликає сумніву при формуванні вимог метараціональності у наш час.

Отже, початкові точки ліній розвитку логіки та раціональності розташовані майже поруч. За часів

античності логіка виникає як теорія досконалих міркувань у концепції Аристотеля, виступає одним з основних джерел формування проблематики раціонального та ірраціонального. Розмірковування про раціональність та ірраціональність також знаходимо в численних філософських концепціях — від школи піфагорійців до «високих класиків» античної філософії Платона та Аристотеля.

За часів Середньовіччя узгодженість логіки та раціональності набуває іншого модусу та характеризується підпорядкованістю раціонального як розумного ірраціональним чинникам, насамперед, вірі. Логіка слугує знаряддям теологічних досліджень. Логічні дослідження підпорядковуються раціональному обґрунтуванню вищого Божественного першопочатку Світу, а єдиноможлива система логіки Аристотеля експлікується як орган узгодження Розуму та Віри.

Епохи Нового Часу та Просвітництва характеризуються експлікацією якісно нових тенденцій у розвитку логічного знання та теорії раціональності:

- уперше за останні два тисячоліття логіка Аристотеля підлягає критиці. Реалізуються спроби створення логічних систем, що ґрунтуються на засадах, відмінних від аристотелівських;

- класичний Європейський раціоналізм абсолютизує категорії розуму як джерела пізнання та раціональності як необхідної властивості знання. Раціональність співставляється з класичною наукою та, що особливо важливо, з логікою, закони яких мають властивості детермінованості та однозначності. Рівень розвитку логічного знання виступає в якості каталізатора процесів трансформації теорій у царині раціоналізму.

У цей час зароджується думка про те, що раціональність експлікується через раціоналізацію пізнавальних засобів,

яка слугує необхідною передумовою раціонального вивчення та уточнення об'єктів, які традиційно відносили до сфери ірраціонального.

Певна критика сучасних дослідників ніякою мірою не принижує фундаментального значення раціоналізму як методології, в якій зроблено акцент на аналітиці (вперше — аналітична геометрія Р. Декарта) як універсальній інваріантній складовій системи раціоналізму.

Концепції класичного раціоналізму спрямовані на логічне знання. Рівень розвитку логічної науки детермінує суттєві риси моделі класичного раціоналізму. Логіка та раціоналізм є взаємопроникаючими теоріями, які характеризуються взаєморозвитком та взаємозбагаченням методології протягом Нового Часу та Просвітництва.

Таким чином, у XVII-XVIII ст. відбувається узгоджений розвиток систем традиційної логіки та класичного раціоналізму, що стимулюється їх взаємовпливом. У класичному раціоналізмі відбувається абсолютизація розуму та раціональності за умови заперечення та відкидання будь-чого ірраціонального — джерел пізнання, методології тощо. При цьому наукове та раціональне знання мають тенденцію до ототожнення. Важливо відмітити спрямованість вектору класичного раціоналізму на логіку (див. рис. 1).

Протягом сучасного етапу розвитку логічного знання виокремлюються два якісно різних типи відношень між логікою та метараціональністю. Діаметрально протилежними положеннями ліній логіки та раціональності серед можливих можуть визнаватися їх співпадання і мимобіжність. Саме такі стани справ відповідають двом наступним періодам. Цілковите заперечення раціональності та логіки в концепціях ірраціоналізму XIX ст. переконливо демонструє різнобіжне розташування їх ліній тренду. Відбувається повне ігнорування пізнавальної парадигми класичного раціоналізму шляхом абсолютизації ірраціонального.

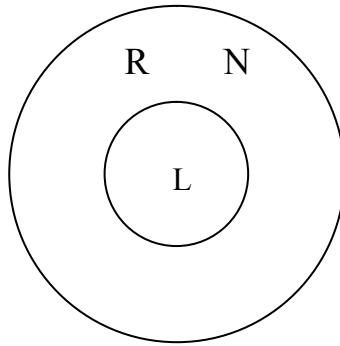

Рис. 1. Співвідношення обсягів понять L-логічний,

R- раціональний, N- науковий у концепціях класичного раціоналізму

Повне співпадання цих кривих протягом декількох десятиліть ХХ ст. характеризує елімінацію раціональної сфери досліджень до логічної в неопозитивістській і постпозитивістській філософських традиціях. Ця філософська традиція абсолютизує логічну компоненту знання за умов елімінації раціонального та наукового та відмежування її від ірраціонального (див. рис. 2).

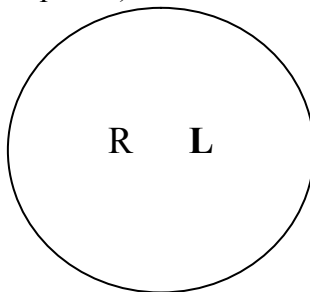

Рис. 2. Абсолютизація поняття L-логічний, елімінація понять R-раціональний і N-науковий у нео- та постпозитивізмі ХХ ст.

Суттєві риси взаємозв'язків некласичної логіки та раціональності протягом другої половини ХХ ст. визначає епістемологічна тенденція розширення проблемного поля досліджень обох царин завдяки легітимації парадигми множинності. Слід констатувати виникнення значної кількості як систем некласичної логіки, так і видів раціональності. Логічна техніка досягає такого рівня розвитку, що дозволяє опрацьовувати проблематику не тільки царини точного, але й гуманітарного та соціального знання. З іншого боку, «наукова раціональність» тепер є тільки одним із багаточисельних видів раціональності, що входять до структури її широкого спектру. Певні види раціональності, насамперед, міфів, магії, містики т.ін., кореспондуються до позанаукової царини.

У цей час спостерігається тенденція до узгодженого функціонування метараціональних, аналітичних, логічних і наукових складників у структурі епістемічних процесів. Метараціональність разом із раціональними складниками включає ірраціональні елементи і при цьому виступає родовим поняттям для «наукової раціональності» та «логічної раціональності», кожна з яких потрактовується як її вид (див. рис. 3).

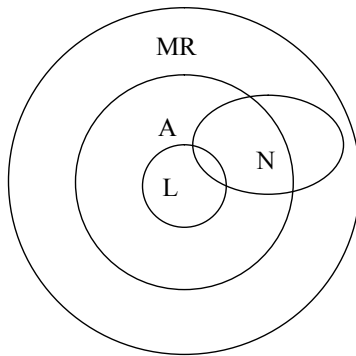

Рис. 3. Співвідношення між обсягами понять MR — метараціональний, А — аналітичний, L — логічний, N — науковий у некласичних дослідженнях другої половини ХХ ст. — початку ХХІ ст.

У результаті проведення аналізу узгодженості та розмежування раціональної, ірраціональної, наукової та логічної складових у пізнавальних концепціях, що відносяться до традиційного та сучасного етапів розвитку логічного знання, можна зробити такі висновки (див. табл. 1):

— античність характеризується як період зародження логіки та проблематики раціонального та ірраціонального, що розвиваються узгоджено та зберігають при цьому самостійну значущість;

— Середньовіччя характеризується підпорядкованістю раціонального ірраціональному. Логіка експлікується як знаряддя теологічних досліджень;

— у класичному раціоналізмі логіка є однією з важливих складових раціональної методології (разом із науковою), та при цьому має суттєвий вплив на еволюційні процеси класичного раціоналізму;

— у концепціях представників ірраціоналізму ХІХ ст. відбувається повне заперечення пізнавальної парадигми класичного раціоналізму. Цю тенденцію ілюструють доповняльні діаграми відповідних періодів у таблиці 1. У рамках традиції ірраціоналізму відбувається абсолютизація ірраціональних методів, об'єктів та ін. у пізнавальних процесах при одночасному запереченні раціонального, наукового та логічного;

— абсолютизація логічного та елімінація наукового при повному відкиданні ірраціонального має місце в концепціях представників неопозитивізму та постпозитивізму;

— гармонійна узгодженість розвитку некласичної логіки та метараціональності характеризує некласичні розвідки другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Надзвичайно важливим фактом, що потребує ґрунтовного вивчення з використанням логічного інструментарію, є процеси посилення взаємовпливу та взаємопроникнення логіки і метараціональності, що спостерігаються впродовж

Логіка

останніх п'ятидесяти років. Можна стверджувати, що, за ступенем узгодженості, відношення між неklasичною логікою та метараціональністю можуть отримати оцінку «найбільш раціональних». Між логікою та метараціональністю існують двосторонні зв'язки на методологічному, гносеологічному та онтологічному рівнях.

Таблиця 1

Співвідношення раціональної, ірраціональної, наукової та логічної компонент у різні періоди розвитку логіки

Назва періоду	Раціональне	Ірраціональне	Наукове	Логічне
Етап традиційної логіки				
Античність	Приймається +	Приймається +	Не існує	Приймається +
Середньовіччя	Приймається обмежено	Приймається	Не існує	Приймається
Класичний раціоналізм XVII-XVIII ст.	Абсолютизується ++	Відкидається -	Ототожнюється з раціональним +	Включається до обсягу раціонального +
Ірраціоналізм XIX ст.	Відкидається -	Абсолютизується ++	Відкидається -	Відкидається -
Етап сучасної логіки				
Неопозитивізм та постпозитивізм XX ст.	Ототожнюється з логічним +	Заперечується -	Ототожнюється з логічним +	Абсолютизується ++
Неklasичні та постнеklasичні розвідки XX- XXI ст.	Приймається +	Приймається +	Приймається +	Приймається +

У структурі методологічного рівня виокремлюються три складники — логічна методологія, аналітична методологія, метараціональна методологія, -що знаходяться між собою у відношенні підпорядкування. Родовим поняттям є «метараціональна методологія», а поняття з найменшим

обсягом — це «логічна методологія». Таким чином, обсяги понять «аналітика» та «логіка» повністю входять до обсягу поняття «метараціональність». Тому правомірно потрактувати логіку як частину, ядро метараціональності. Можна провести класифікацію метараціоналістичних досліджень у залежності від типології методів, які при цьому використовуються:

- тільки логічні методи;
- логічні та аналітичні методи;
- аналітичні, але не логічні методи;
- метараціоналістична (герменевтична, феноменологічна та ін.) та аналітична методологія без використання логіки;
- метараціоналістична (герменевтична, феноменологічна та ін.), аналітична та логічна методології;
- тільки метараціоналістична (герменевтична, феноменологічна та ін.) методологія.

Гносеологічний рівень репрезентується розширенням сфери застосування та перенесенням пізнавальних принципів, що виокремлюються впродовж етапів традиційної та сучасної логіки, на метараціоналістичні розвідки. Тут йдеться, насамперед, про принципи істини, повторюваності, критичності, впорядкованості, послідовності, однозначності та ін.

Онтологічний рівень взаємозв'язків некласичної логіки та метараціональності репрезентується суттєвим розширенням обсягу множини об'єктів, які можуть вивчатися із застосуванням логічних методів. Системи традиційної та, особливо, класичної логіки, орієнтовані на опрацювання царин точного, насамперед, математичного та природничого знання. Досферилогічного аналізу у цей час потрапляють об'єкти, яким традиційно приписуються раціональні характеристики. У ХХ ст. царини гуманітарного та соціального знання раціонально трансформуються завдяки застосуванню некласичної логічної

методології. Конструктивні процеси бурхливого розвитку останньої дозволяють вивчати у системах не класичної логіки такі об'єкти, яким раніше традиційно приписували ірраціональні характеристики та вивчали в ірраціоналістичних концепціях. Мова йде про логічне моделювання людських дій, емоцій, вір, переконань, правових норм тощо. Можна стверджувати, що в логічних дослідженнях кінця ХХ — початку ХХІ ст. не тільки успішно розв'язують ті проблеми, які нещодавно відносили до ірраціональних, але й здійснюють активне втручання в сферу нерационального з метою його раціональної трансформації та метараціонального оцінювання раціоналізації ірраціональних об'єктів.

Таким чином, логіку слід кваліфікувати як ядро метараціональності, а логічні методи, відповідно, як стрижень метараціоналістичної методології. У структурі метараціоналістичної методології разом із логічними методами слід виокремити аналітичну методологію. Логічні методи є найбільш вимогливими у царині метараціональної методології, вони є частиною аналітичних методів, які, в свою чергу, входять до складу метараціоналістичної методології.

Література

1. *Серль Дж.* Рациональность в действии / Пер. с англ. А. Колодия, Е. Румянцевой. — М.: Прогресс-Традиция, 2004.
2. *D'Amato A.* A quick primer on logic and rationality // <http://anthonydamato.law.northwestern.edu/Adobefiles/logic-rationality.pdf>.
3. *Follendore R.D.* The Relationship of Rationality and Logic // http://www.noisetoknowledge.com/The_Relationship_of_Rationality_and_Logic.htm.
4. *Hanna R.* Rationality and Logic. — MIT Press, 2006.

Надійшла до редакції 28.11.2008 р.